

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2021. Vol. 4(29). Issue 2, pp. 59–69

DOI 10.15421/26210420

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94(477.63): 327.7(73)] «1922/1923»

**Американська адміністрація
 допомоги (АРА) на
 Катеринославщині
 у 1922–1923 рр.: проблема взаємин
 із владою та населенням**

В. В. Іваненко

доктор історичних наук, професор

ORCIDID: 0000-0002-4731-6702

Researcher ID: Q-6210-2017

ivanenko_dnu@i.ua

*Дніпровський національний університет
 імені Олеся Гончара*

проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро, Україна, 49045

В. А. Говоруха

магістр історії

ORCID: 0000-0002-8520-6598

vlad.hovorukha@gmail.com

*КЗ «Історико-краєзнавчий музей села Спаське»
 Підгородненської міської ради
 вул. Козинця, 74, с. Спаське, Новомосковський
 район, Дніпропетровська область, Україна,
 51263*

Анотація. *Метою статті є аналітична реконструкція специфічної і суперечливої динаміки стосунків АРА з місцевою владою та населенням Катеринославщини під час голоду 1921–1923 рр. Методи дослідження:* діалектичний, аналітичний, історико-системний, компаративний. *Основні результати:* встановлено, що за роки незалежності вітчизняна історіографія здійснила справжній прорив у дослідженні табуїрованої раніше тематики так званих «оголених нервів» нашої радянської історії, зокрема, голоду 1921–1923 рр. на Півдні України та унікального феномена міжнародної підтримки населення голодуючих регіонів, у тому

числі Катеринославщини. Доведено, що безперечним лідером серед іноземних благодійних місій була Американська адміністрація допомоги (АРА – American Relief Administration), яка ефективно реалізувала тут свій потужний потенціал задля створення відповідного ресурсного забезпечення (фінансового, матеріально-технічного, кадрового), організації масштабних акцій допомоги, реально врятувала життя мільйонів українців. Показано, що сам процес появи, адаптації та розгортання практичної діяльності АРА на території Катеринославщини склався далеко не безхмарно, часом суперечливо, супроводжувався виникненням певних непорозумінь та проблемних ситуацій у її взаєминах з місцевою владою і населенням, а то й блокуванням окремих дій американців. Такий перебіг подій багато в чому пояснювався новизною формату зарубіжної гуманітарної допомоги постраждалим від голоду громадянам у «загадковій» для світу більшовицькій державі, проявами елементів світоглядної і ментальної «різноголосиці», підозрливості й недовіри з обох сторін. Проте в цілому це не завадило осередкам АРА забезпечити впровадження всієї кампанії своє безперебійне і динамічне функціонування з метою організації широкої підтримки голодуючого населення Катеринославщини, Південної України. *Оригінальність:* виявлено, систематизовано і незаангажовано використано значний масив переважно неопублікованих архівних джерел. *Наукова новизна:* практично вперше на регіональному рівні розкрито характер, особливості й проблемні ситуації у взаєминах АРА з місцевою владою та населенням Катеринославщини у «голодних» 1922–1923 рр. *Практичне значення:* матеріали статті можуть бути використані для подальшого дослідження діяльності іноземних добродійних структур на Катеринославщині під час голоду початку 1920-х рр., а також при написанні узагальнюючих праць з історії радянських голодоморів в Україні, у навчальному процесі на історичних факультетах вишів. *Тип статті:* дослідницька.

Ключові слова: Голод; Добродійність; Влада; Населення.

Надійшла до редколегії 27.10.2021

Прорецензована 12.11.2021

Рекомендована до друку 24.12.2021

LCC DK 508

American Relief Administration (ARA) in Katerinoslav Region in 1922–1923: The Problem of Relations with the Government and the Population

V. V. Ivanenko

Sc. D. (History), Professor
ORCIDID: 0000-0002-4731-6702
Researcher ID: Q-6210-2017
ivanenko_dnu@i.ua

*Oles Honchar Dnipro National University,
Gagarin Avenue, 72, Dnipro, Ukraine, 49045*

V. A. Hovorukha

Master of History
ORCID: 0000-0002-8520-6598
vlad.hovorukha@gmail.com

*MI «Historical and Local Loremuseum of Spaske
village» of Pidhorodne city council
Street Kozynets, 74, village Spaske,
Novomoskovskdistrict, Dnipropetrovskregion,
Ukraine, 51263*

Abstract. *The aim of the article is an analytical reconstruction of the specific and contradictory dynamics of the ARA's relations with local authorities and the population of Katerinoslav during the famine of 1921–1923. Research methods: dialectical, analytical, historical-systemic, comparative. Main results: it is established that during the years of independence domestic historiography has made a real breakthrough in the study of previously taboo topics of the so-called «naked nerves» of our Soviet history, in partic-*

Universum Historiae et Archeologiae The Universe of History and Archeology Універсум історії та археології Універсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2021. Vol. 4(29). Issue 2, pp. 59–69

DOI 10.15421/26210420

<http://www.uha.dp.ua>

ular, the famine of 1921–1923 in southern Ukraine and the unique phenomenon of international support including Katerinoslav. It is proved that the undisputed leader among foreign charitable missions was the American Relief Administration (ARA), which effectively realized its powerful potential to create appropriate resources (financial, logistical, personnel), organized large-scale relief actions, saved lives of millions of Ukrainians. It is shown that the process of emergence, adaptation and deployment of ARA in Katerinoslav region was not cloudless, sometimes contradictory, accompanied by certain misunderstandings and problematic situations in its relations with local authorities and the population, and even blocking certain actions of Americans. This course of events was largely explained by the novelty of the format of foreign humanitarian aid to starving citizens in the «mysterious» Bolshevik state, the manifestations of elements of ideological and mental «dissent», suspicion and distrust on both sides. However, in general, this did not prevent the ARA branches from ensuring their uninterrupted and dynamic functioning throughout the campaign in order to organize broad support for the starving population of Katerynoslavshchyna and Southern Ukraine. *Originality:* a significant array of mostly unpublished archival sources is discovered, systematized and impartially used. *Scientific novelty:* almost for the first time at the regional level the character, features and problematic situations in the relations of ARA with local authorities and the population of Katerinoslav region in the «hungry» 1922–1923 are revealed. *Practical significance:* the materials of the article can be used for further research of foreign charity organisations in Katerinoslav during the famine of the early 1920s, as well as during the writing of generalizing works on the history of the Soviet famines in Ukraine, in the educational process at the historical faculties of universities. *Type of article:* research.

Keywords: Famine; Charity; Power; People.

Received 27.10.2021

Reviewed 12.11.2021

Accepted 24.12.2021

Постановка проблеми. Перший радянський голод 1921–1923 рр. увійшов в аннали історії не тільки як безпрецедентна за своїми масштабами та руйнівними наслідками трагедія (що охопила поряд з російським Поволжям й вісім південних губерній України, де голодне лихоліття повною мірою відчули за різними даними від 5,6 до 7 млн українців, з них близько мільйона на Катеринославщині, а померло від нього від одного до двох мільйонів) (Голодомор 1921–1923; Кульчицький, С., Мовчан, О., 1993, с. 61), але і як промовистий приклад дієвої міжнародної солідарності, безпосередньої участі різних іноземних добродійних організацій в акціях гуманітарної допомоги голодуючим.

І хоч держава, уряд УСРР докладали зусиль щодо підтримки постраждалих (щоправда, дещо запізнито) переважно через утворений лише влітку 1922 р. Комітет допомоги голодуючим на чолі з головою ВУЦВК Г. Петровським, проте, за оцінками дослідників, від 2/3 до 4/5 її надходило все ж таки від закордонних благодійних місій (Голодомор...). А найбільшою і найвпливовішою з них була Американська адміністрація допомоги (АРА – American Relief Administration) на чолі міністром торгівлі, майбутнім 31-м президентом США Гербертом Гувером (1929–1933), значення якої важко переоцінити з огляду на те, що вона реально врятувала від голодної смерті мільйони українців.

Історіографія. Звичайно, такий емоційно й соціально щемкий ракурс вітчизняної історії не міг залишитися непоміченим в українському суспільному просторі, постійно привертаючи увагу професійних науковців і аматорів, журналістів, політиків, представників громадськості. Загалом про голод початку 1920-х рр. в Україні та участь іноземних благодійників у його подоланні створено досить численну літературу різного жанру. Аналіз цієї спадщини зроблено останнім часом у низці публікацій, зокрема, одного із авторів пропонованої статті (Говоруха, В., 2020; Михайловський, Тимур, 2009), що, гадаємо, звільняє нас від необхідності її додаткової характеристики. Водночас принагідно зауважимо, що десятиліттями дана проблема розглядалася в дусі домінуючих ідеологічних настанов та міфологем правлячої партії, узагальнених, зокрема, у сумнозвісному «Короткому курсі історії ВКП(б)», а тому діяльність АРА трактувалася виключно з позицій її «антирадянської діяльності», як «ворожа», «контрреволюційна», спрямована нібито на «підрив» і «ліквідацію Радянської влади» під виглядом так званої «допомоги».

І початок цього поклав, напевно, сам В. Ленін, який на перших порах взагалі не сприймав будь-якої допомоги з боку «буржуазних кіл», називаю-

чи Г. Гувера та його соратників «нахабами», «брухунами», «шпигунами». Відтоді така політично заангажована лексика щодо оцінки АРА та її керівників стала домінуючою в радянських енциклопедичних виданнях та історіографії.

Навіть у 1980-х рр., в умовах поступової лібералізації й перегляду найбільш одіозних постулатів марксистсько-ленінської ідеології в оціночних характеристиках тих чи інших віх, подій, явищ, персоналій радянської історії, принципово нових підходів в інтерпретації ролі та місця АРА у боротьбі з голодом 1921–1923 рр., по суті, так і не з'явилося, хоча фактологічний базис багатьох досліджень означеного періоду помітно розширився, що дало можливість дати максимально вичерпні відповіді на ключові питання як щодо причинно-наслідкового розуміння генези та наслідків самого голоду, так і про допомогу голодуючим з боку держави й іноземних добродійних організацій.

Якісно новий етап у дослідженні української радянської історії, й зокрема «голодної» тематики початку 1920-х рр., розпочався з кінця 1980-х і триває донині, поповнюючи надбання національної історіографії дедалі зростаючим потоком оригінальних новаторських праць, в яких здебільшого з сучасних теоретико-методологічних позицій, із залученням нових масивів переважно маловідомих архівних джерел, особливо на регіональному рівні, з належною глибиною і повнотою розкриваються основні аспекти проблеми. При цьому варто передусім виокремити роботи Станіслава Кульчицького і Ольги Мовчан, Бориса Драмарецького, миколаївських дослідників Миколи Шитюка і Кирила Горбурова, Тимура Михайловського та ін.

Разом з тим за всіх позитивах і здобутках наявної наукової літератури про історичний феномен АРА в Україні у 1922–1923 рр. цей сюжет нашої непростой тогочасної історії навряд чи можна вважати остаточно вичерпаним, оскільки певні лакуни все ще зберігаються, й щонайперше на регіональному рівні, зокрема на Катеринославщині. Власне, це й спонукало авторів звернутися до одного з малодосліджених сегментів історії АРА в Україні – з'ясування специфічної і суперечливої динаміки її стосунків з місцевою владою та населенням у регіоні, що і є **метою** нашої статті.

Джерельну її базу складають архівні документи, виявлені у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ) і Державного архіву Дніпропетровської області (ДАДО), а також окремі матеріали періодичної преси того часу тощо.

Виклад основного матеріалу. Іноземна гуманітарна допомога розпочалася восени 1921 р. у голодуючому Поволжі. В Україні ж, яку Кремль до

кінця того року взагалі офіційно не визнавав враженою масовим голодом, продовжуючи спустошувати її зернові ресурси драконівськими планами держпоставок, зарубіжні місії з'явилися фактично лише навесні 1922 р., бо до цього їм чинилися усілякі штучні перепони, щоб акумулювати допомогу виключно для Поволжя. В тому, на нашу думку, полягала одна із специфічних особливостей розгортання кампанії допомоги українським голодуючим, оскільки, за словами секретаря ЦК Допголу при ВУЦВК М. Сироти, «до березня вся лінія боротьби з голодом на Україні може бути охарактеризована як «поволзька» (Іваненко, В., 2016, с. 5).

Попри укладені раніше урядом УСРР угоди з місією Ф. Нансена (грудень 1921 р.) і АРА (січень 1922 р.), їх просто не пускали в Україну, вважаючи, що тут, мовляв, ситуація не така вже страшна і місцеві органи влади самостійно, без підтримки центру, здатні впоратись з нею. І тільки після того, коли вона насправді стала критична на півдні України, Москва зняла табу з тамтешнього голоду й дала дозвіл на залучення зарубіжної допомоги. Як писав Х. Раковський в листі до В. Леніна, «...різні міжнародні комітети допомоги голодуючим допустили в Україну лише в січні...» (Іваненко, В., 2016, с. 6).

Безпристрасна статистика переконливо свідчить, що саме вони внесли найвагомішу частку у боротьбу з голодом і в Росії, і в Україні. Їх діяльність офіційно тривала з березня 1922 по серпень 1923 р. Влітку 1922 р. вони забезпечували харчуванням 1,8 млн українців проти 425,6 тис., що отримували його від комісії допомогати при місцевих радах (Кульчицький, С., Мовчан, О., 1993, сс. 50–51). А своєрідним локомотивом цього руху була АРА, яка за весь час кампанії закупила й надіслала для голодуючих України майже 181 млн пайків на суму понад 3 млн доларів, а також розподілила 400 тис. продовольчих і 11 тис. речових посилок на суму 4,2 млн доларів (Американська адміністрація допомоги...). Для порівняння: місія Нансена надала 12,2 млн, Міжробдоп – близько 400 тисяч (Кульчицький, С., 2013, с. 63). «Завдяки величезним, цілком безкорисливим зусиллям АРА, – наголошував у липні 1923 р. заступник голови Раднаркому СРСР Л. Каменєв, – мільйони людей різного віку були врятовані від смерті, й цілі поселення і навіть міста уціліли від загрожуючої їм катастрофи». І далі він заявив, що народи СРСР «ніколи не забудуть поданої їм американським народом через АРА допомоги, вбачаючи в ній основу майбутньої дружби двох народів» (Кульчицький, С., Мовчан, О., 1993, сс. 54–55). На жаль, ці обіцянки, як і об'єктивна оцінка діяльності АРА, інших «буржуазних» об'єднань, були згодом незаслужено забуті у ви-

щих ешелонах радянської влади, залишивши про них для нащадків хіба що суто ідеологічні ярлики у душі звичної компартійної риторики.

Слід зазначити, що взаємини іноземних місій в зоні голодуючих регіонів України з владою та місцевим населенням (і АРА не виняток) склалися непросто й неоднозначно, подеколи напружено, передусім через ідеологічні причини, у контексті світоглядного протистояння потенційно ворожих представників двох цивілізаційних систем – капіталізму і комунізму. Адже сама атмосфера, що існувала в радянській Росії та інших країнах, об'єктивно зіштовхувала громадян як представників двох полярних світів. Зрештою, саме вплив середовища формував відповідні стереотипи мислення та поведінки з обох сторін, що так чи інакше позначалося на стосунках між ними.

Давався взнаки, безумовно, і психологічно-культурницький чинник «занурення» АРА в радянське ментальне середовище, що супроводжувався нерідко взаємним «культурним шоком», обумовленим протилежністю систем, цінностей, історичного досвіду та їх неадекватними оцінками протилежної сторони. Масштаби голоду, відсталість країни, поведінка населення, підозрілість просто вражали американців. З іншого боку, швидка, організована, а часом беземоційна робота іноземців насторожувала, а подекуди й лякала місцевих жителів. Тож відмінності у сприйнятті реальної дійсності живили й відмінності в поведінці, реакціях, відносинах. Конкретних прикладів на підтвердження цієї тези історія зберегла чимало. Ось один з них.

Співробітник АРА в Києві зазначав: «Принципи американської та російської роботи зовсім різні. Найгірше в російській роботі – страх відповідальності. Кожен хоче зняти з себе будь-яку відповідальність шляхом отримання підпису від вищого посадовця. Тому коли будь-що трапляється, така людина впевнена, що вона не буде нести відповідальність. Американський принцип, наскільки я можу судити, якраз протилежний. Людина, яка діє, має повну ініціативу, але коли щось іде неправильним шляхом, то вона одна відповідає за наслідки» (Palenaude, В., 2002, р. 573).

При цьому ставлення до американців представників влади та цивільного населення дещо різнилося: від стримано настороженого, але загалом доброзичливого у простих мешканців до неприховано зверхнього й вимушено партнерського у багатьох чиновників. А чи не найбільше приводів до непорозумінь і конфліктних ситуацій давали службовці виконавчих апаратів та члени галузевих комітетів допомоги голодуючим. Так, відзначення 1 травня 1922 р., святкового дня для радянських людей, призвело до чергових зіткнень. Річ у тім,

що персонал відділень АРА, який складався переважно з місцевих мешканців, зібрався на призначені в цей день демонстрації. І це було не тільки добровільною справою, але й вимогою адміністрацій, бо, як стверджували деякі працівники, відсутність на пішій ході могла каратись штрафом чи навіть ув'язненням. З відповідною пропозицією закрити офіси у цей день до очільника відділення АРА в Катеринославі Т. Беррінджера звернулась і міська рада. Але американець заявив, що «якщо вони можуть оголосити вихідний для голодних, то ми оголосимо вихідний від свята для працівників допомоги», і всупереч розпорядженню відділення продовжило роботу (Palenaude, В., 2002, р. 473).

Взагалі бажання властей контролювати діяльність АРА було ще одним каменем спотикання у відносинах між ними. Приміром, на початку липня 1922 р. у зверненні Катеринославського губернського відділу допомоги голодуючим висловлювалося занепокоєння відсутністю контролю з боку незможного селянства за громадськими їдальнями АРА, Червоного Хреста, а також притулками, дитбудинками, садками. Побоювання викликала можливість певних заможних верств різними незаконними шляхами й діями отримувати їжу та пайки, тоді як біднота села могла б залишитись напризволяще. Тому вирішено було залучити членів КНС (комітет незможних селян) для постійного контролю цієї роботи (ЦДАВОУ. Ф. 261, оп. 1, спр. 122, арк. 81).

А ось конкретний приклад такого «контролю», що трапився тоді ж, у липні, в селі Кринички Катеринославського повіту, де проходила роздача пайків АРА голодуючим. В цей момент з подвір'я лікарні зайшло два невідомих, один з яких почав підіймати галас. Ним виявився член Катеринославського повітового виконкому, завідуючий відділом управління Чуйко. Він вимагав доступу до інструкції, за якою працівники АРА проводили роздачу продуктів. І хоча подібне не входило в його компетенцію, йому її показали. Не заспокоївшись, однак, він й надалі продовжував кричати, що «не тільки я маю право контролювати, але й кожен чесний громадянин, «що це за контрреволюція, я вас арештую». Крики лунали, і ті люди, яким було відмовлено у пайку, як забезпеченим, почали підключатися й теж заявляти про «несправедливість». Така провокація чиновника, звісно, не кращим чином характеризувала Криничанський комітет в очах населення (ЦДАВОУ. Ф. 261, оп. 1, спр. 122, арк. 81).

Подібні спроби «контролю» не зникли із тогочасної практики й надалі, залишаючись в арсеналі окремих «пильних» можновладців. Про це, зокрема, свідчить лист керуючого відділом АРА

Т. Беррінджера до Уповноваженого представника закордонних організацій допомоги голодуючим на території Катеринославської губернії М. Скворцова, який у жовтні 1922 р. писав: «Як уже багато разів повторював, ми не дозволяємо ніяким представникам влади, ні організаціям інспектувати та контролювати наші їдальні, якщо вони не нададуть підстав для цього, і, сподіваюсь, що Ви негайно зробите необхідні кроки для того, щоб покласти край подібним діям місцевих представників влади» (ЦДАВОУ. Ф. 261, оп. 1, спр. 122, арк. 80).

Особливо гострий інцидент у стосунках між представниками АРА та влади Катеринославської губернії виник у зв'язку із фактичним блокуванням доступу місії до Криворіжжя, а своєрідним «детонатором» до нього стала телеграма Уповноваженого представника УСРР при закордонних організаціях допомоги голодуючим Башковича від 22 травня 1922 р. на ім'я згаданого вище М. Скворцова з вимогою «не допустити АРА в Криворізький повіт», оскільки цей регіон, мовляв, вже закріплений за місією Нансена (як здавалося властям, більш лояльною до радянського режиму) (ЦДАВОУ. Ф. 261, оп. 1, спр. 38, арк. 15).

Між тим ситуація на Криворіжжі була дійсно кричущою: на квітень 1922 р., за офіційною статистикою, там нараховувалося 243 608 голодуючих – 149 735 дорослих та 93 873 дітей, з яких влада здатна була забезпечити бодай елементарним харчуванням лише кілька десятків тисяч (ДАДО, ф. 1, оп. 1, спр. 945, арк. 92). Ці показники виявились найвищими по губернії, що спонукало керівництво АРА всупереч серії нових заборон наполегливо вимагати від властей дозволу на проведення акції. І зрештою, після додаткових роз'яснень і аргументів домоглися його. За словами Т. Беррінджера, допомога АРА у Кривому Розі не тільки розпочалася, а й була «значно прискорена» («Рабочий путь», 1922, 3 июля).

Щоправда, дозвіл був виданий лише на один місяць, після чого кухні АРА мали бути передані місії Нансена. Але остання через деякий час взагалі залишила цей район, спонукавши уряд УСРР «призабути» свої попередні заяви й самому звернутися до АРА з пропозицією продовжити тут свою програму, яка на той час охопила 65 000 дітей і 55 000 дорослих (Fischer, Н., 1971, р. 273).

Іноземці, обіймаючи керівні посади, зазвичай займались організаційними питаннями налагодження роботи осередків АРА на нових територіях. Всю іншу роботу виконували працівники, рекрутовані з місцевого населення. Американці, звісно, були під пильним наглядом чекістів, які заводили на кожного з них відповідні досьє. Наведемо деякі витяги з них.

Керуючий відділом АРА в Катеринославській губернії Т. Беррінджер, колишній військовий, доволі самозакоханий, але, однак, цілком дотримується ключових принципів роботи АРА. Завідувач відділу постачання Б. Пеппер, студент-юрист останнього курсу, увійшов до АРА, як представник Американського єврейського комітету ДЖОЙНТ. Підкреслювалося, що з ним було найбільше дрібних клопотів та непорозумінь, винуватцем яких, на думку органів, був виключно він сам.

Завідувач інспекторського відділу М'юр, поручик армії США, не дуже любляв росіян і часто над ними кепкував. Завідувач відділу видачі посилок та секретар АРА Нікінсон – «старий, нервовий канцелярський американець, який досить часто дозволяв собі силою виштовхувати відвідувачів, дуже грубий та тупоумний» (ДАДО. Ф. 1, оп. 1, спр. 968, арк. 32).

Одним із приводів до виникнення конфліктів між представниками АРА та місцевої влади подеколи ставало відстоювання інтересів співробітників АРА, причому як американського, так і українського походження. Так, у травні 1922 р. гострі суперечки розгорілися між Беррінджером та заступником голови губвиконкому Сухановим через завідувачого фінансовим відділом Ластовця. Справа в тім, що на початку 1922 р., як тільки АРА почала розгортати свою мережу в губернії, їй на допомогу було направлено ряд чиновників губвиконкому. Серед них був Ластовець. І тепер, після двох місяців роботи, губвиконком відкликав його, мотивуючи це необхідністю використання його як спеціаліста-інженера на іншому об'єкті. У свою чергу, Беррінджер намагався залишити його, оскільки він отримав певний досвід і став хорошим фахівцем, а підготовка нової людини на його місце зайняла б чимало часу й загальмувала процес розгортання допомоги. Для вирішення цієї проблеми довелося звертатись до центральної влади у Харкові (ЦДАВОУ. Ф. 261, оп. 1, спр. 122, арк. 11–12).

Схожий конфлікт фіксували вже за часів наступника Беррінджера на посаді керуючого Катеринославським відділом АРА Дж. Гаррінгтона. «Збудником спокою» став У. Мерфі, тридцятирічний уродженець Портленда, якого Гаррінгтон згадував як «дещо імпульсивного та гарячого, темпераментного», що уособлював один із улюблених стереотипів чоловіків АРА – «розпеченого ірландця» (Patenaude, В., 2002, р. 361).

Напруженість у відносинах Мерфі з нововладцями розпочалася ще до його переїзду в Катеринослав, коли він очолював відділ переказів продуктів харчування в м. Олександрівськ й відповідав за розповсюдження продовольчих пакетів АРА. На початку січня 1923 р. Мерфі заклав склад

АРА на 2 дні, мотивуючи це тим, що місцева влада не змогла поставити 20 пудів вугілля для опалення займаного приміщення, і відкрив склад тільки після надання всього необхідного. Така принципова позиція призвела до того, що особисто уповноважений представник РСФРР та УСРР при закордонних організаціях допомоги Ландер звернувся до офісу АРА у Москві з проханням відкликати Мерфі з України. «Я задумуюсь з приводу питання, – писав він, – наскільки доречним буде його перебування в Катеринославі, куди він тепер від'їжджає, оскільки не маю сумніву, що характер Мерфі такий, що він проявить свою владу в особистих цілях і не буде зацікавлений загальною роботою допомоги голодуючим. Я наполегливо прошу відкликати Мерфі від його роботи в районі й не давати йому можливості самостійно проявляти на місцях свою владу» (ЦДАВОУ. Ф. 261, оп. 1, спр. 60, арк. 148).

Тим часом потік негативних сигналів на Мерфі з Катеринослава не припинявся. Його звинувачували, зокрема, в тому, що він сприяв російській інтелігенції з продовольчими пакетами, що передавав продовольчі пакети виключно «колишнім буржуазним інтелектуалам», що вимагав навіть сексуальних стосунків з жінкою в обмін на пакет продуктів тощо. І хоч уже в Москві Мерфі разом з Гаррінгтоном спростували звинувачення, в травні його заарештували і ув'язнили за наказом М. Скворцова через побиття ним співробітника губвиконкому. Тільки після цього керівництво АРА відреагувало на численні вимоги усунути У. Мерфі з України, чим й урегулювало конфлікт (Patenaude, В., р. 363).

Складність у стосунках спостерігалась з обох сторін, зокрема, через відверте невдоволення з боку АРА діями повпреда всіх закордонних місій на Катеринославщині М. Скворцова. Той самий Гаррінгтон стверджував, що всі конфлікти спричинені саме ним, оскільки він часто втручався у внутрішні справи АРА в Катеринославі, ускладнюючи відповідні процедури та операції з допомоги голодуючим, а іноді роблячи їх й зовсім неможливими. Він втручався у стосунки з персоналом, що суперечило інструкціям, розробленим АРА та Ландером; безпосередньо давав розпорядження персоналу, вимагаючи звітів від них, а подеколи й звільнення службовців; наказував надавати списки адресатів посилок, а в разі відмови звертався до районного інспектора з вимогою припинити видачу посилок (ЦДАВОУ. Ф. 261, оп. 1, спр. 60, арк. 265). Проте, незважаючи на це, М. Скворцов продовжував залишатись на посаді, породжуючи все нові й нові конфліктні ситуації.

Одночасно й губернське керівництво, намагаючись контролювати мало не кожен крок інозем-

них організацій, нерідко грубо втручалось в їх роботу, викликаючи подив і обурення. Різкі оцінки й відверте роздратування діями місцевих властей містилися, зокрема, у листі Т. Беррінджера керівнику АРА Френку Пейджу в Нью-Йорку. «У всіх моїх стосунках з владою тут, – писав він, – виявляю, що вони зацікавлені лише в добробуті людей політично – голод і незліченна кількість смертей для них нічого не означають, і лише в силу цього так багато американського персоналу втомилися» (Patenaude, В., р. 358).

Що ж до місцевого населення, то в його сприйнятті АРА переважало загалом позитивне ставлення. Так, відомий український письменник, уродженець Катеринославщини В. Підмогильний в оповіданні «Син», де йшлося про голод 1921–1923 рр., згадував і про ставлення до АРА у звичайному українському селі, зазначаючи, що приїжджали в село не суто американці, а «управителі з повіту», здебільшого україномовні співробітники АРА, і після певних обговорень відкривали їдальню. «Коли видавали першу пайку, – пише письменник, – все село було коло громадської хати. Дали тільки тим, що їх староста записав. Дали молочної каші, хліба білого й по склянці какао. Щасливі йшли швиденько геть». Але були й ті, хто ставився підозріло, вороже. Символічним образом такої групи населення виступає баба Кандзюбиха, котра кричала: «Не їжте, люди добрі, тії страви. Вона од диявола, бо жида їм возять. Тьху тричі!» (Підмогильний, В., 1991, с. 151).

Американський дослідник Б. Патенде пояснював подібні метаморфози благодійництва у свідомості людей таким чином: «Того, що пережили росіяни за попередні сім років, було цілком достатньо, щоб у будь-якому народі посяяти сумніви в щирості благодійності іншого» (Patenaude, В., р. 629). Адже після складних економічних негараздів, насильств і жертв Громадянської війни, атмосфери постійної ворожості свідомість людей часто густо не могла сприймати благодійність як прояв чогось безкорисливого, повсюдно їм вбачався підступ та обман.

Натомість американців вражала налаштованість і готовність частини місцевого населення до продовольчих бунтів, захоплень продовольства тощо. З іншого боку, вони стикалися і з пасивністю, фаталізмом багатьох людей, їх невмінням рятувати самих себе. Чимало з них вірили, що голод – це якесь божественне покарання за вчинені гріхи, дехто навіть пасивно чекав настання смерті.

Зрозуміло, жахи голодуючих неабияк впливали на психіку американців. Тож не дивно, що нерідко вони рятувалися від стресу вживанням алкоголю, що призводило до повального пияцтва серед іно-

земних добровольців. Доречно сказати, що цьому, вочевидь, сприяв «сухий закон», який почав діяти у США з 1920 р., а тут американські волонтери могли сповна втамувати спрагу в міцних напоях. Зокрема, й під час так званих «вечорів дружби», що влаштовувались місцевою владою і керівництвом відділення АРА під приводом налагодження міжнаціональних стосунків й зазвичай з алкоголем, які тривали часто ледь не до самого ранку. Так, 29 липня 1922 р. в Катеринославі був організований такий вечір, на який прибули американці з Олександрівська й запрошені місцеві гості. З Ростова співробітником АРА Клапнером було привезено 30 пляшок коньяку. З 4 годин дня розпочались ігри, а пізно ввечері (о 23-тій) – вечеря, після якої американці Пеппен і Кафе виявились «смертельно п'яні», внаслідок чого довелося перенести їх та «ізолювати від загалу в бездушному становищі спати». Інші продовжили гуляння. Як повідомлялося в доповідній записці, «ті, хто вижив, о 4-й годині п'яні поїхали на двох автомобілях в Новомосковськ кататися» (ЦДАВОУ. Ф. 261, оп. 1, спр. 122, арк. 84).

У сприйнятті населенням американської допомоги достатньо виразно простежувались дві крайнощі: захоплення і підозра. Продовольство, котре надходило, уявлялося людям як диво. У той же час сам характер діяльності АРА викликав підозри. Діловий підхід, сувора звітність, дбайливе ставлення до документів – все це було незвичним. Виникало багато питань: навіщо потрібен постійний збір нової інформації? Чому за все вимагають чеки, квитанції, розписки тощо?

До того ж діяльність їдалень для голодуючих ускладнювалась часом ментальними стереотипами місцевого населення, зокрема, наявністю досить високого рівня антисемітизму в суспільстві. Йшлося про те, що за домовленістю із ДЖОЙНТ (Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет) АРА мала довести до відома населення, що допомога забезпечується почасти й коштами, залученими від ДЖОЙНТ. Було домовлено, що на кухнях, крім звичного логотипу АРА, висітиме плакат з написом «Ця кухня утримується за рахунок коштів Американського єврейського комітету». Радянський уряд дав на це згоду, але вже невдовзі почалися неприємності, бо захистити й зберегти вивіски працівники кухні не могли – їх зносили щоразу, коли вони залишалися без охорони (Fisher, Н., р. 275). І хоч провокаторів, як правило, затримували, поширення цих плакатів-знаків викликало подекуди нові спалахи антисемітизму. Тому керівникам їдалень АРА рекомендовано було зняти їх й надалі не використовувати (ЦДАВОУ. Ф. 261, оп. 1, спр. 38, арк. 96).

До слова, потрапити до списку на харчування в їдальні АРА було іноді зовсім непросто, про що згадував сучасник тих подій А. Стародубов (кращезнавець, знавець історії Катеринослава). У своєму щоденнику він описував, як друг його дитинства Кирило пішов навіть на привиття собі вірусу холери, щоб його зарахували до їдальні (Стародубов, А., 2001, с. 160).

Зіткнення двох різних світів спостерігалося всюди. Своєрідною диковинкою для українців було, приміром, згущене молоко. Технологія, яка збільшувала термін придатності молока на роки, здавалась неймовірною, викликаючи певні побоювання. При цьому на перших порах побувала думка, що ця рідина хімічно зроблена з горіхів. Проте з часом згущене молоко стало ледь не символом допомоги в силу компактності та тривалого терміну придатності. Ось як американець, що опинився в Катеринославі восени 1922 р., описував побачене: «У кожному вікні стоїть банка американського молока. Вони продаються, як в ювелірних магазинах, так і слюсарних майстернях. Можна їх знайти і на ринку за доволі низькою ціною» (Patenaude, В., р. 511). Отже, на прикладі звичайного згущеного молока можна, вочевидь, спостерігати трансформацію суспільного ставлення до американської допомоги в цілому: від ворожо-підозрілого до чогось екзотичного і бажаного.

Ще одним продуктом харчування, який у масовий вжиток «привезли» тоді американці, стала кукурудза. Примітно, що у структурі продовольчих вантажів АРА, що надходили впродовж 1922 р. в одеський порт, понад 60% складали саме кукурудзяне зерно та крупа («Моряк», 1923, 4 февр.). Крім того, частина доставлених із США муки та посівного матеріалу теж були кукурудзяними. Зрештою цей ефективний продовольчий і кормовий продукт швидко й належним чином був оцінений на Катеринославі, де з кукурудзи, особливо в суміші з житньою мукою, пекли зовсім непоганий хліб, а селяни подеколи збирали досить високі по мірках того часу врожаї цієї культури. Тому губернський земельний відділ усіяко пропагував її до більш широкого вжитку (ЦДАВОУ. Ф. 261, оп. 1, спр. 64, арк. 34).

Насамкінець згадаємо про цікавий, хоч, мабуть, і одиничний випадок, пов'язаний із ставленням до акцій допомоги АРА ... криміналітету. Це, як відомо, був час справжнього розгулу бандитизму, масових грабежів, у тому числі на залізницях. Але бандити, схоже, демонстрували «милосердя» й не чіпали вантажів продовольства голодуючих. А коли одного разу злодії все-таки пограбували склад АРА, вони невдовзі надіслали квитанцію про

переказ коштів потерпілим на суму, на яку взяли продовольства (Fisher, Н., р. 274).

Висновки. За роки незалежності вітчизняна історіографія здійснила справжній прорив у всебічному дослідженні так званих «оголених нервів» нашої радянської минувшини, з-поміж яких чільне місце займає й голод 1921–1923 рр. У результаті зруйновано один з найстаріших міфів і сформовано достатньо повне уявлення про його справжні причини, перебіг, наслідки, масштаби жертв, постаті, керівників та виконавців, що є важливою передумовою подальшого нарощування зусиль на даному напрямку, виходу на якісно новий рівень наукового осмислення всього спектра складових голодоморівської проблематики початку 1920-х рр., їх правдивої, неупередженої реконструкції, оприлюднення та закріплення у суспільній свідомості, історичній пам'яті українського народу.

У цьому самому ряду унікальний феномен широкої й безкорисливої іноземної гуманітарної допомоги населенню голодуючих регіонів Південної України, зокрема Катеринославі, де особливо енергійно і ефективно діяли, причому здебільшого суто з власної ініціативи, на засадах своєрідного волонтерства (за сучасною лексику) загальнонавчання у світі благодійні організації, як Американська адміністрація допомоги, місія всесвітнього знаного норвезького науковця і філантропа Ф. Нансена та ін. Безперечним лідером серед них стала АРА, якій вдалося влаштувати масштабні акції допомоги, реально врятувати життя мільйонів українців.

Натомість, як видно із проведеного дослідження, сам процес появи, становлення, адаптації та розгортання практичної діяльності АРА на Катеринославі складався далеко не безхмарно, часом хвилеподібно, суперечливо, супроводжувався виникненням різних непорозумінь та проблемних ситуацій у її взаєминах і з місцевою владою, і з населенням. Багато в чому такий перебіг подій пояснювався новизною ініційованого й започаткованого тоді за кордоном формату гуманітарної підтримки постраждалих від голоду громадян у «загадковій» для світу більшовицькій державі, проявами певних елементів світоглядної ментальної «різногосиці», культури спілкування, підозрілості й недовіри з обох сторін тощо. На наш погляд, узагальнено і влучно визначив суть причин подібного «тертя» у стосунках між іноземцями та радянськими чиновниками того часу нарком закордонних справ РСФРР М. Литвинов в інтерв'ю кореспонденту американської газети «...» «Біда в тому, – наголосив він, – що було надто багато підозрілості з одного боку і брак довіри – з іншого. Якщо ви застосуєте моє зауваження до будь-якої із сторін, ви будете не так вже й неправі» (Phillips, Н., р. 49).

Проте, попри окреслені та інші організаційні, адміністративні, комунікативні й суто людські труднощі й розбіжності у стосунках з владою і населенням у цілому осередкам АРА вдалося врешті-решт завдяки чи всупереч цьому забезпечити впродовж

всієї кампанії безперерйне і динамічне функціонування, реалізуючи свій потенціал і досвід задля організації масштабної підтримки населення Катеринославщини, Південної України під час голодного лихоліття початку 1920-х рр.

Бібліографічні посилання

Американська адміністрація допомоги, АРА. Доступно: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Американська_адміністрація_допомоги#:~:text=Американська%20адміністрація%20допомоги%2C%20АРА%20\(англ.,керівництвом%20міністра%20торгівлі%20Герберта%20Гувера.&text=Використовувалася%20для%20зміцнення%20економічних%20і%20політичних%20позицій%20США](https://uk.wikipedia.org/wiki/Американська_адміністрація_допомоги#:~:text=Американська%20адміністрація%20допомоги%2C%20АРА%20(англ.,керівництвом%20міністра%20торгівлі%20Герберта%20Гувера.&text=Використовувалася%20для%20зміцнення%20економічних%20і%20політичних%20позицій%20США.). [Дата звернення: 06.10.2021].

Веселова, О. М., Марочко В.І., Мовчан О.М., 2000. *Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: злочини проти народу*. Київ – Нью-Йорк: М.П. Коць, 174 с.

Відомості про пункти харчування, організовані закордонними організаціями, та кількість людей, які харчувалися в них. Спр. 265. Оп. 1. Ф. 261. Київ: *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, 197 арк.

Говоруха, В. А., 2020. *Іноземна допомога АРА в Україні: радянська та українська історіографія*. *Zaporizhzhia Historical Review*, vol. 2 (54). Доступно: <https://istznu.org/index.php/journal/issue/view/29> [Дата звернення: 06.10.2021].

Голод: хроніка, документи та матеріали голоду 1921–1923, 1932–1933 років на Криворіжжі, 2003 /Уклад. О.О. Мельник. Кривий Ріг: Вид. дім, 384 с.

Голод 1921–1923 років в Україні: зб. докум. і матер., 1993 /упоряд.: О.М. Мовчан, А.П. Огінська, Л.В. Яковлева; відп. ред. С.В. Кульчицький. Київ: Наук. думка, 237 с.

Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947), 2013. Матер. міжнародн. наук. конфер. Київ, 364 с.

Голодомор 1921–1923 рр.: століття трагедії. Доступно: <https://www.nbu.gov.ua/node/5549> [Дата звернення: 08.10.2021].

Доповіді, звіти, кошториси Повноваженого Представника Катеринославської губернії про діяльність Закордонних організацій в допомозі голодуючому населенню губернії. Спр. 122. Оп. 1. Ф. 261. Київ: *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, 116 арк.

Драмарецький, Б. Б., 1997. Голод 1921–1923 років в Україні: дис...канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Київ, 123 с.

Звіти про діяльність Губекономради. Листування Губкому КП(б)У з Губкомкомісією допомоги голодуючим. Зведення, доповіді, звіти Губернської комісії допомоги голодуючим. Спр. 968. Оп. 1. Ф. 1. Дніпро: *Державний архів Дніпропетровської області*, 224 арк.

Іваненко, В. В., 2016. Голодне лихоліття 1921–1923 років на Катеринославщині: погляд через десятиліття. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр.*, вип. 14. Дніпропетровськ, сс. 45–54.

Іванченко, Б. П., 2003. *Викорінення: голодомори 1921–22, 1932–33 рр. в Дніпропетровській області*. Павлоград, 68 с.

Іноземна допомога голодуючим в УСРР, 1922–1923. *Енциклопедія історії України*, 2005: у 12 т. Т. 3 / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, сс. 476–477.

Кульчицький, С. В., Мовчан, О. М., 1993. *Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні*. Київ, 70 с.

Кульчицький, С., 2013. *Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі: у 3 кн. Кн. 2*. Київ, 628 с.

Листування з Американською Адміністрацією допомоги про методи і шляхи допомоги голодуючим, перевезення, охорону та розгрузку продуктів і ін. Спр. 60. Оп. 1. Ф. 261. Київ: *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, 325 арк.

Михайловський, Т., 2009. АРА на Півдні України (1921–1923 рр.): історіографія проблеми. *Емінак: наук. щоквартальник*. № 1–4. Миколаїв, сс. 88–94.

Михайловський, Т. О., 2017. *Діяльність міжнародних організацій на Півдні України (1921–1923 рр.): дис...канд. іст. наук: спец. 07.00.01*. Миколаїв, 266 с.

Мовчан, О. М., 2001. *Американська адміністрація допомоги*. Доступно: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=43986 [Дата звернення: 06.10.2021].

Моряк, 1923. № 307. 4 лютого.

Patenaude, V. M., 2002. *The Big Show in Bololand: The American Relief Expedition to Soviet Russia in the Famine of 1921*. Stanford: Stanford University Press, 817 p.

Підмогильний, В., 1991. *Син. Оповідання, повісті, романи*. Київ: Наук. думка, с. 138–156.

Робочий путь, 1922. № 6 (347). 3 лютого.

Стародубов, А.Ф., 2001. *Записки очевидця: Катеринослав 1918–1923*. Днепропетровск: Gaudeamus, 230 с.

Телеграми Катеринославського уповноваженого Допголоду про виділення коштів, перевезення вантажу і ін.; відомість про виплату зарплати працівникам АРА та список студентів Катеринославського робітничого технікуму. Спр. 60. Оп. 1. Ф. 261. Київ: *ЦДАВО України*, 197 арк.

Телеграми Повпреда по Катеринославській губернії т. Скворцова з питань розподілу посилок серед населення, охорони продовольчого вантажу та його перевезення і ін. Спр. 38. Оп. 1. Ф. 261. Київ: *ЦДАВО України*, 114 арк.

Fisher, H., 1971. *The Famine in the Soviet Russia. The Operations of the American Relief Administration*. N.-Y., 630 p.

Phillips, H. D., 1992. *Between the Revolution and the West: A Political Biography of Maxim M. Litvinov*. Westview Press, 147 p.

Шитюк, М., Горбуров, К., 2007. *Миколаївщина в голодних 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 роках*. Миколаїв, 156 с. іл.

References

Amerykans'ka administratsiia dopomohy [American Relief Administration, ARA]. Available at: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Американська_адміністрація_допомоги#:~:text=Американська%20адміністрація%20допомоги%2C%20АРА%20\(англ.,керівництвом%20міністра%20торгівлі%20Герберта%20Гувера.&text=Використовувалася%20для%20зміцнення%20економічних%20і%20політичних%20позицій%20США.](https://uk.wikipedia.org/wiki/Американська_адміністрація_допомоги#:~:text=Американська%20адміністрація%20допомоги%2C%20АРА%20(англ.,керівництвом%20міністра%20торгівлі%20Герберта%20Гувера.&text=Використовувалася%20для%20зміцнення%20економічних%20і%20політичних%20позицій%20США.) [Accessed: 06.10.2021]. (in Ukrainian).

Veselova, O.M., Marochko V.I., Movchan O.M., 2000. *Holodomor v Ukraini: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: zlochynty proty narodu* [The Holodomor in Ukraine: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: crimes against the people]. Kyiv-N'iu-York: M.P. Kots', 174 p. (in Ukrainian).

Vidomosti pro punkty kharchuvannya, orhanizovani zakordonnymy orhanizatsiiami, ta kil'kist' liudej, iaki kharchuvalysia v nykh [Information on food outlets organized by foreign organizations and the number of people who ate at them]. File 265. Inventory 1. Fund 261. Kyiv: *Tsentral'nyj derzhavnyj arkhiv vyschykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy* [Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine], 197 s. (in Russian).

Govorukha, VA, 2020. *Inozemna dopomoha ARA v Ukraini: radians'ka ta ukrains'ka istoriohrafia* [Foreign ARA assistance in Ukraine: Soviet and Ukrainian historiography]. Zaporizhzhia Historical Review. Vol. 2 (54). Available at: <https://istznu.org/index.php/journal/issue/view/29> [Accessed: 06.10.2021]. (in Ukrainian).

Holod: khronika, dokumenty ta materialy holodu 1921–1923, 1932–1933 rokiv na Kryvorizhzi [Famine: chronicle, documents and materials on the famine of 1921–1923, 1932–1933 in Kryvyi Rih], 2003 / Uklad. O.O. Mel'nyk. Kryvyi Rih: Vyd. dim, 384 p. (in Ukrainian).

Holod 1921–1923 rokiv v Ukraini: zb. dokum. i mater [The famine of 1921–1923 in Ukraine: collection of documents and materials], 1993 / O.M. Movchan, A.P. Oginskaia, L.V. Yakovleva; resp. ed. S.V. Kulchytsky. Kyiv: Nauk. dumka, 237 p. (in Ukrainian).

Holod v Ukraini u pershij polovyni XX stolittia: prychny ta naslidky (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947), mater. mizhnarodn. nauk. konfer. [Famine in Ukraine in the first half of the 20th century: causes and consequences (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Materials of the international scientific conference], 2013. Kyiv, 364 p. (in Ukrainian).

Holodomor 1921–1923 rr.: stolittia trahedii [The Holodomor of 1921–1923: the century of tragedy]. Available at: <https://www.nbu.gov.ua/node/5549> [Accessed: 08.10.2021]. (in Ukrainian).

Dopovidy, zvity, koshtorysy Povnovazhenoho Predstavnyka Katerynoslavs'koi hubernii pro diial'nist' Zakordonnykh orhanizatsij v dopomozhi holoduiuchomu naselenniu hubernii. [Reports, estimates of the Plenipotentiary Representative of Ekaterinoslav Province on the activities of foreign organizations to help the starving population of the province]. File 122. Inventory 1. Fund 261. Kyiv: *Tsentral'nyj*

derzhavnyj arkhiv vyschykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine], 116 s. (in Russian).

Dramarets'kyj, B.V., 1997. *Holod 1921–1923 rokiv v Ukraini: disser. kand. ist. nauk* [The famine of 1921–1923 in Ukraine]: Ph.D. (History) thesis. Kyiv, 123 p. (in Ukrainian).

Zvity pro diial'nist' Hubekonomrady. Lystuvannia Hubkoma KP(b)U z Hubkobkomisiieiu dopomohy holoduiuchym. Zvedennia, dopovidy, zvity Huberns'koi komisiu dopomohy holoduiuchym [Reports on the activities of the Regional Economic Council. Correspondence of the Provincial Committee of the CP (b) U with the Provincial Commission for Aid to the starving. Summaries and reports of the Provincial Commission for Aid to the Hungry]. File 968. Inventory 1. Fund 1. Dnipro: *Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti* [State Archive of Dnipropetrovsk region], 224 s. (in Russian).

Ivanenko, V.V., 2016. *Holodne lykholittia 1921–1923 rokiv na Katerynoslavschyni: pohliad cherez desiatylittia* [The famine of 1921–1923 in Ekaterinoslav region: a look through the decades]. *Prydniprov'ia: istoriko-kraieznavchi doslidzhennia: zb. nauk. pr.* [Prydniprovyia: historical and local lore research: collection of scientific works], issue 14. Dnipropetrovsk, pp. 45–54. (in Ukrainian).

Ivanenko, B.P., 2003. *Vykorinennia: holodomory 1921–22, 1932–33 rr. v Dnipropetrovs'kij oblasti* [Eradication: famines of 1921–22, 1932–33 in Dnepropetrovsk region]. Pavlograd, 68 p. (in Ukrainian).

Inozemna dopomoha holoduiuchym v USSR, 1922–1923. Entsyklopediia istorii Ukrainy [Foreign aid to the starving in the USSR, 1922–1923. Encyclopedia of the History of Ukraine], 2005. In 12 vols. Vol. 3. / Editor: V.A. Smoliiy (chairman) and others. Kyiv: Nauk. opinion, pp. 476–477. (in Ukrainian).

Kulchytsky, S.V., Movchan, O.M., 1993. *Nevidomi storinky holodu 1921–1923 rr. v Ukraini* [Unknown pages of the famine of 1921–1923 in Ukraine]. Kyiv, 70 p. (in Ukrainian).

Kulchytsky, S., 2013. *Chervonyj vyklyk. Istoriia komunizmu v Ukraini vid joho narodzhennia do zahybeli* [The Red Challenge. History of communism in Ukraine from its birth to its death]. In 3 books. Book 2. Kyiv, 628 p. (in Ukrainian).

Lystuvannia z Amerykans'koiu Administratsiieiu dopomohy pro metody i shliakhy dopomohy holoduiuchym, perevezennia, okhoronu ta rozghruzku produktiv i inshe [Correspondence with the US Aid Administration on methods and ways to help the starving, transportation, protection and unloading of food, etc.]. File 60. Inventory 1. Fund 261. Kyiv: *Tsentral'nyj derzhavnyj arkhiv vyschykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy* [Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine], 325 s. (in Russian).

Mikhailovsky, T., 2009. *ARA na Pivdni Ukrainy (1921–1923 rr.): istoriohrafia problemy* [ARA in the South of Ukraine (1921–1923): historiography of the problem]. *Em-*

inak: nauk. schokvartal'nyk [*Eminak: Scientific quarterly*]. No 1–4. Mykolaiv, pp. 88–94. (in Ukrainian).

Mikhailovsky, T.O., 2017. *Diial'nist' mizhnarodnykh orhanizatsij na Pivdni Ukrainy (1921–1923 rr.)* [*Activities of international organizations in the South of Ukraine (1921–1923)*]: Ph.D. (History) thesis. Mykolaiv, 266 p. (in Ukrainian).

Movchan, O.M., 2001. *Amerykans'ka administratsiia dopomohy* [*American Aid Administration*]. Available at: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=43986 [Accessed: 06.10.2021] (in Ukrainian).

Moriak [*Sailor*], 1923. No 307. 4 February. (in Russian).

Patenaude, B.M., 2002. *The Big Show in Bololand: The American Relief Expedition to Soviet Russia in the Famine of 1921*. Stanford: Stanford University Press, 817 p. (in English).

Pidmohyl'ny, V., 1991. *Syn. Opovidannia, povisti, romany* [*Son. Stories, short stories, novels*]. Kyiv, Nauk. opinion, pp. 138–156. (in Ukrainian).

Rabochiy put [*Working way*], 1922. No 6 (347). July 3rd. (in Russian).

Starodubov, A.F., 2001. *Zapiski ochevidtsa: Ekaterinoslav 1918–1923* [*Eyewitness Notes: Ekaterinoslav 1918–1923*]. Dnepropetrovsk: Gaudeamus, 230 p. (in Russian).

Telehramy Katerynoslavs'koho upovnovazhenoho Dopholodu pro vydilennia koshtiv, perevezennia vantazhu i in.; vidomist' pro vyplatu zarplaty pratsivnykam ARA ta spysok

studentiv Katerynoslavs'koho robitnychoho tekhnikumu [Telegrams of the Ekaterinoslav Commissioner Dopgolod on the allocation of funds, transportation of goods, etc. ; information on the payment of salaries to ARA employees and the list of students of Ekaterinoslav Workers' Technical School]. File 60. Inventory 1. Fund 261. Kyiv: *Tsentral'nyj derzhavnyj arkhiv vyschykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy* [*Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine*], 197 s. (in Russian).

Telehramy Povpreda po Katerynoslavs'kij hubernii t. Skvortsova z pytan' rozpodilu posylok sered naseleennia, okhorony prodovol'choho vantazhu ta joho perevezennia i inshe [Telegrams of the Commissar Comrade Skvortsov in Ekaterinoslav Province on the distribution of parcels among the population, protection of food cargo and its transportation, etc.]. File 38. Inventory 1. Fund 261. Kyiv: *Tsentral'nyj derzhavnyj arkhiv vyschykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy* [*Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine*], 114 s. (in Russian).

Fisher, H., 1971. *The Famine in the Soviet Russia. The Operations of the American Relief Administration*. N.-Y., 630 p. (in English).

Phillips, H.D., 1992. *Between the Revolution and the West: A Political Biography of Maxim M. Litvinov*. Westview Press, 147 p. (in English).

Shityuk, M., Gorburov, K., 2007. *Mykolaivschyna v holodnykh 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 rokakh* [*Mykolayiv region in the famine of 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947*]. Mykolaiv, 156 p. il. (in Ukrainian).